

Henryk Bednarski

PRZEMIANY SPOŁECZNEJ ROLI KOBIEŃ WIEJSKICH

/Studium historyczno-socjologiczne/

W s t ę p

Rok 1975, ogłoszony przez Organizację Narodów Zjednoczonych Międzynarodowym Rokiem Kobiet, wyzwolił szersze zainteresowanie opinii publicznej, publicystów, a także przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, szczególnie nauk społecznych, problematyką życia i pracy kobiet. Informacje i artykuły prasowe, przeprowadzone dyskusje radiowe i telewizyjne, sesje i sympozja, ukazują jednocześnie złożoność problematyki, związanej z próbami oświecenia roli kobiet w społeczeństwie - w rodzinie, zakładzie pracy, czy społeczności lokalnej.

Okazało się przy tym, że szereg istotnych kwestii, wynikających ze spełnienia przez kobiety wielu ról społecznych i zawodowych nie zostało dotąd, chociażby w stopniu dostatecznym, zbadanych i oświetlonych. Wynika to ze stosunkowo nikłej dotąd znajomości bardzo głębokich przeobrażeń społecznej roli kobiet, jakie zaszły na całym świecie, szczególnie w ostatnich dziesięciokilku lat XX wieku. Bardzo istotne przeobrażenia miały miejsce przede wszystkim w krajach socjalistycznych, w wyniku rewolucyjnych zmian społecznych i ustrojowych.

Problematyka pracy i życia kobiet wiejskich, zarówno pracujących w indywidualnych jak i uspołecznionych gospodarstwach rolnych nie jest jak dotąd szerzej zbadana i oświetlona w polskiej literaturze socjologicznej. W dotychczasowych opracowaniach - szczególnie z okresu międzywojennego - zajmowano się głównie tzw. "kwestią kobiecą", związaną z walką o emancypację kobiet, a więc z problemami walki o równe prawa społeczne i polityczne kobiet. W pracach podejmujących problematykę kobiecą w Polsce Ludowej wysunęło się na plan pierwszy zagadnienie pracy zawodowej kobiet, kwalifikacji zawodowych oraz związane z tym sprawy awansu społecznego i zawodowego, a także miejsce

kobiety w rodzinie. Kobieta wiejska - jako samodzielny problem badawczy - pojawia się w polskiej literaturze naukowej nader rzadko i to częściej w ujęciu historycznym¹, niż socjologicznym. Problematykę pozycji społecznej kobiet wiejskich przedstawia najpełniej praca B. Tryfan², która wskazuje na konsekwencje procesów uprzemysłowienia w odniesieniu do pracy i życia kobiet wiejskich. Na podstawie badań w uprzemysławianym rejonie płockim, autorka ukazuje kierunki przeobrażeń pozycji kobiety na wsi w związku z procesami industrializacji. Ta niezwykle interesująca praca zajmuje się jednak w dużej części specyficznymi problemami kobiet wiejskich, pochodzących w większości z rodzin dwuśrodowiskowych³. Należy wymienić też publikację D. Gałaj⁴, który zajął się omówieniem węższych problemów, związanych z sytuacją kobiety w rodzinie chłopskiej i wykonywaniem przez nią funkcji żony, matki i gospodyni domowej. Przemianami społecznej roli kobiet wiejskich zajął się także F. Jakubczak⁵, a warunkami pracy i życia gospodyń wiejskich S. Śliwińska⁶. Prace te nie zostały jednak opublikowane. Można z całą pewnością stwierdzić, że problemy pracy i życia kobiety wiejskiej nie doczekały się dotąd w naszej literaturze należytego potraktowania, wynikającego z rangi społecznej powyższej problematyki.

Problematyka dotycząca społecznej sytuacji kobiet wiejskich, w szczególności pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych, godna jest znacznie szerszego zainteresowania z wielu względów. Rolnictwo indywidualne jest ciągle dominującym sektorem w naszej gospodarce rolnej. Wynika stąd konieczność śledzenia zachodzących przeobrażeń indywidualnego gospodarstwa chłopskiego oraz pracującej na nim rodziny wiejskiej, w której ważną rolę spełniają kobiety. Dynamiczny proces industrializacji wpływa na pogłębiającą się feminizację zawodu rolnika, poprzez ciągły odpływ ze wsi do przemysłu siły roboczej, głównie mężczyzn. Zwiększa się na wsi ilość ludności dwuzawodowej, głównie chłopo-robotników. Nie trzeba uzasadniać, w jak poważnym stopniu wpływać to może na przebieg procesów produkcyjnych gospodarstw rolnych. Industrializacja, rozwój komunikacji, handlu, masowych środków informacji, a przez to rozszerzenie konsumpcji kulturalnej przez ludność wiejską - wszystko to nie mo-

że nie wywierać określonych zmian w sytuacji kobiety wiejskiej. Dotyczą one zarówno gospodarstwa rolnego, rodziny wiejskiej, aktywności społecznej kobiet w środowisku, jak również autorytetu kobiety w wiejskiej społeczności lokalnej. Zmienia się więc funkcja kobiet wiejskich zarówno w sferze produkcji, w rodzinie, a także w życiu społecznym. Trzeba wszakże pamiętać, że zmiany te nie zachodzą automatycznie i bezkonfliktowo.

Zmiana pozycji społecznej kobiety na wsi jest procesem niezwykle złożonym, z uwagi na pozostałości w kulturze i świadomości mieszkańców wsi starych poglądów, nawyków i obyczajowości. Jest to bowiem związane z wyrwaniem kobiety z tradycyjnych struktur psychospołecznych wsi, z feudalnych często zależności rodzinnych i kulturalno-obyczajowych. Dlatego dla zrozumienia przemian zachodzących współcześnie, niezwykle pomocnym okazać się może przypomnienie historycznego procesu przeobrażeń społecznej roli kobiet wiejskich, ukazanie społecznej genealogii, zachowujących swą aktualność tradycyjnych struktur psychospołecznych.

Niniejsze studium jest próbą ukazania ciągłości historycznego procesu przeobrażeń społecznej roli kobiet wiejskich. Wskazuje ono przy tym na te relikty przeszłości, tkwiące w świadomości, kulturze, organizacji pracy i życia na wsi, które mają istotne znaczenie dla zrozumienia współczesnej rzeczywistości społecznej wsi, określającej społeczne i zawodowe role kobiet wiejskich.

Różnorodność i bogactwo problematyki związanej z omawianym problemem pozwoliły autorowi jedynie na ukazanie głównych nurtów przeobrażeń w pracy i życiu kobiet wiejskich. Niniejsze studium nie pretenduje bynajmniej do przedstawienia i oświetlenia całokształtu złożonej problematyki przemian społecznej roli kobiet. Należy je więc traktować raczej jako próbę zasygnalizowania problemu. Nie zamyka ona, a raczej otwiera poszukiwanie pełnej odpowiedzi na postawiony w tytule pracy problem badawczy.

1. W okresie przedfeudalnym

Pełna analiza przemian społecznej roli kobiet w okresie przedfeudalnym, a więc w epoce wspólnoty pierwotnej, a także wczesnego feudalizmu /pomijam okres niewolnictwa jako nietypowy dla Słowian/ u plemion słowiańskich zamieszkujących terytorium późniejszego państwa polskiego nie jest sprawą łatwą z wielu względów. Wynika to przede wszystkim z braku źródeł historycznych. Pierwsze pisane dokumenty historyczne pochodzą dopiero z początków XII wieku⁷, a wiedza oparta na wykopaliskach i innych badaniach archeologicznych nie zawsze może dostarczyć niezbędnych danych do głębszych analiz socjologicznych. Dlatego możliwe jest przedstawienie tylko głównych rysów przemian społecznej roli kobiet w omawianym okresie.

Sprawą kontrowersyjną wśród badaczy zajmujących się problematyką roli kobiet w różnych okresach historycznych jest ustalenie niejako punktu wyjściowego, tzn. ustalenie pozycji społecznej kobiety w zaraniu ludzkiej cywilizacji. W tej sprawie prezentowane są zazwyczaj dwa przeciwstawne stanowiska. Pierwsze z nich wychodzi z założenia, że kobieta była całkowicie uzależniona od mężczyzny, była jakby jego niewolnicą, a historia kobiety jest historią jej walki o pełne usamodzielnienie i równouprawnienie z mężczyzną. Drugie stanowisko zakłada, że kobieta, szczególnie w początkowym okresie wspólnoty pierwotnej /okres dzikości, a także barbarzyństwa/, odgrywała dominującą rolę w życiu społecznym. Był to okres matriarchatu, w którym kobieta miała decydujący wpływ na sprawy ekonomiczne i społeczno-polityczne /np. decydujący wpływ na wybór wodzów plemion/.

Rozstrzygnięcie powyższego dylematu jest możliwe tylko przy zastosowaniu założeń metodologicznych materializmu historycznego. Wynika z nich jednoznacznie, że zasadniczym kryterium wszelkich społecznych podziałów ludzi jest ich udział w produkcji społecznej. Tak więc trudno zgodzić się z twierdzeniem np. S. Szantera, że "cechy płci /a nie udział w produkcji społecznej - uwaga moja H.B.../ stanowiły kryterium podziału społecznego między ludźmi"⁸. Tego rodzaju stanowisko, połączone często z pogardą dla mniejszych zdolności intelektualnych kobiet i odmawianiem im równych z mężczyznami praw, było w

piśmiennictwie światowym dość szeroko rozpowszechnione⁹.

Wiele miejsca w swych publikacjach poświęca również temu zagadnieniu L. Krzywicki¹¹. Problematyka związana ze społeczną rolą kobiet zajmowała stosunkowo dużo miejsca w pracach klasyków marksizmu-leninizmu¹⁰. Oświetlają oni kwestię społecznej roli kobiety z punktu widzenia materializmu historycznego. Lektura prac Marksa, Engelsa /szczególnie jego fundamentalna praca w tej kwestii o pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa/, Lenina oraz Krzywickiego wskazuje jednocześnie, że w okresie dzikości, a także w dużym stopniu w okresie barbarzyństwa, kobieta nie była niewolnicą. Wręcz przeciwnie - jej znaczenie w małżeństwie grupowym poprzez to, że rodziła dzieci i sprawowała nad nimi opiekę, było znacznie większe niż męczyzny. Znacznie wyższa niż męczyzny była również pozycja ekonomiczna kobiety. Posiadała bowiem w swoich rękach - prymitywne wprawdzie, ale niezbędne do życia - środki produkcji, potrzebne do prowadzenia komun gospodarstw domowych. Ekonomiczna rola kobiety pierwotnej wynikała również z ukształtowanego w ówczesnym społeczeństwie podziału pracy, w wyniku którego kobiecie przypadło prowadzenie gospodarstwa domowego /zbieranie plodów świata roślinnego, budowanie chaty, przygotowanie posiłków, troska o dzieci/, a także w późniejszym okresie uprawianie roli i rzemiosła. Należy przy tym pamiętać, że np. ludy słowiańskie rolnictwem zajmowały się już bardzo wcześnie. Na podstawie najnowszych badań historycznych i archeologicznych K. Tymieniecki stwierdził, że ludy słowiańskie powszechnie zajmowały się rolnictwem już w drugim tysiącleciu przed naszą erą¹². Szczególnie tzw. "kultura łużycka" /trwająca od ostatnich stuleci roku 2000 do roku 400 pne/ miała wyraźny charakter rolniczy, pogłębiający się w okresach późniejszych¹³. Cały dorobek rolnictwa pierwotnego, zarówno w zakresie kultury jak i techniki, należy przypisać kobietom. Kobiety dokonały także szeregu odkryć i wynalasków w dziedzinie narzędzi rolniczych, garncarstwa, doskonalenia sztuki kuchennej i budownictwa.

Domena męczyzn w społecznym podziale pracy społeczeństw pierwotnych było polowanie, a w okresie barbarzyństwa także wojna. Stąd L. Krzywicki nazywa męczyzn "próżnującymi członkami społeczeństwa"¹⁴. Praca ich miała stosunkowo mniejsze znaczenie

dla pierwotnych komun. Ich wynalazki i odkrycia są nieliczne i mniej znaczące społecznie, gdyż ograniczają się głównie do doskonalenia oręża, a także u nielicznych na świecie ludów, do osvajania zwierząt gospodarskich. Stąd znaczenie mężczyzn w społeczeństwie pierwotnym było drugorzędne. Całe życie społeczne, ekonomiczne i polityczne społeczności rodowych ogniskowało się wokół kobiety, a głównym elementem więzi społecznej było wywodzące się od kobiety — matki pokrewieństwo¹⁵.

Społeczna rola kobiet u Słowian zaczyna się zmieniać powoli z chwilą wynalezienia sochy i zaprzęgnięcia do niej zwierząt jako siły pociągowej. Przechodzenie od motyki do sochy zaczyna się już dość wcześnie, tj. w czasach młodszego kamienia. Wprowadzenie sochy /zwanej też radłem/, różniącej się wprawdzie wyglądem i funkcjami od znanych nam tych narzędzi z okresów późniejszych, spowodowało użycie jako siły pociągowej zwierząt, najczęściej bydła rogatego. Nowe możliwości i rozwój techniki i technologii uprawy roli przynosi epoka metali. Z przejściem do kultury metali /brązu a później żelaza/ wiąże się dalsze doskonalenie narzędzi rolniczych, a przede wszystkim głównego narzędzia - sochy. Powoduje to w konsekwencji zmianę dawnego podziału pracy. Mężczyzna przejmuje na swoje barki oprócz dawnych zajęć także uprawę roli, która przedtem należała do kobiety. Następuje więc odwrócenie ról w pracy rolniczej, w dziedzinie decydującej o dalszym rozwoju społecznym i gospodarczym ludzkości. Wynalazek sochy daje więc początek pracy mężczyzny na roli i kierowania przez niego tą dziedziną wytwórczości, kobieta zaś przechodzi do roli pomocnika mężczyzny i siły roboczej. U ludów trudniących się pasterstwem właścicielem stada staje się również mężczyzna, przejmując równocześnie czołową rolę w rodzinie. Zmiana warunków ekonomicznych powoduje ograniczenie zasięgu działalności kobiet nie tylko w rolnictwie. Mężczyzna przejmuje stopniowo różne rodzaje wytwórczości rzemieślniczej, takiej jak: budownictwo, garn-carstwo czy koszykarstwo.

Wytworzony u schyłku wspólnoty pierwotnej i w początkach feudalizmu podział pracy pomiędzy kobietą i mężczyzną na wsi, w swoich zasadniczych zarysach przetrwał do czasów nowożytnych, a ściślej mówiąc, do początków kapitalizmu. Ani kobietom, ani mężczyznom nie udało się zmienić tego podziału. Został on na-

temiast dodatkowo utrwalony w świadomości społecznej różnego rodzaju "teoriami" i "badaniami naukowymi"¹⁶, których celem było uzasadnienie znacznie mniejszej wartości umysłowej i fizycznej kobiety w porównaniu z mężczyzną.

2. W okresie feudalizmu

W klasowym społeczeństwie feudalnym, w którym już nasz najstarszy kronikarz Gall Anonim odnotowuje istnienie dwóch głównych klas społecznych - "wieśniaków pracowitych" /rustici laboriosi/ z jednej strony i "rycerzy walecznych" /milites bellicosos/ z drugiej, społeczna rola kobiety należącej do klasy "wieśniaków" ulega dalszym przeobrażeniom. Przede wszystkim zachodzą zmiany w rodzinie, która z poligamicznej staje się monogamiczną. Proces ten przyspiesza znacznie przyjęcie chrześcijaństwa w Polsce w 966 roku. Wielonożność szybciej znika ze wsi /z klasy chłopskiej/ niż ze stanu rycerskiego, gdzie król, rycerz czy pan mógł swą żonę łatwo wypędzić z domu, osadzić w klasztorze, nawet skazać na śmierć i pojąć inną.

Wyszłała się nowa forma zależności pomiędzy klasą posiadaczy ziemskich a klasą chłopską w postaci poddaństwa, przybierającego postać poddaństwa osobistego i terytorialnego¹⁷.

Kobiety należące do wszystkich klas - stanów, nie mają w tym czasie prawie żadnych praw i przywilejów. Są traktowane jako "własność" mężczyzn - ojca, męża czy brata.

Sytuacja kobiety wiejskiej w okresie feudalizmu była wynikiem oddziaływania dwóch czynników: wzrastającego uciemiężenia klasy chłopskiej, które w bardzo znacznym stopniu ją obciążało oraz podporządkowania w obrębie własnej klasy społecznej. Na własnym gospodarstwie rolnym w okresie wczesnego feudalizmu kobieta wykonuje jeszcze często sama podstawowe prace na roli /orze ziemię drewnianą sochą okutą żelazną radlicą, sieje najczęściej żyto, jęczmień i owies, kosi je wygiętym już sierpem, oswaja i hoduje ptactwo domowe, świnie oraz bydło i owce, zbiera w lesie jagody, orzechy i sioła/ oraz w gospodarstwie domowym /miele ziarno w żarnach kamiennych na mąkę, z której wypieka chleb i przygotowuje różne potrawy, wyciska olej konopny, makowy lub lniany, przędzie i wyrabia tkaniny,

z których przygotowuje odzież dla całej rodziny, lepi z gliny garnki, wychowuje dzieci i leczy zebranych siołami rodzinę/.

Gospodarstwa rolne na wsi wczesnofeudalnej /od VI do połowy XIII wieku/ zakładane były przeważnie na wypaleniskach, dlatego mężczyzna zajęty był przede wszystkim przygotowaniem gruntów pod uprawę /wypalanie i karczowanie pierwotnej puszczy/ oraz w dalszym ciągu polowaniem i różnego rodzaju posługami dla księcia, pana czy kościoła, Bezpośrednią pracą przy uprawie roli zajmował się rzadko. Dopiero szersze upowszechnienie sochy i koniecznego do jej stosowania zaprzęgu, składającego się z krów lub wołów, w miejsce dawnej uprawy ręcznej, spowodowało stopniowe przechodzenie gospodarstwa rolnego w ręce mężczyzny. Kobieta natomiast przechodzi do roli pomocnicy męża w sprawach gospodarstwa rolnego.

Na początku XIII wieku wieś polska przechodzi do nowego etapu rozwoju, który trwa do połowy XV wieku. Główną jego cechą jest gospodarka czynszowa. W technologii uprawy ziemi stosuje się powszechnie system trójpolowy. W technice rolnej zaczyna być wprowadzany pług o żelaznym lemieszu, który w istotny sposób przyczynia się do podniesienia efektywności gospodarowania i zwiększenia plonów. Rodzina chłopska zaczyna produkować więcej na swoim gospodarstwie, z czego starcza zarówno na czynsz dla pana jak i na względnie dostatnie warunki egzystencji dla niej samej. Jest to także okres intensywnego osadnictwa na nowych terenach, przysposobionych do prowadzenia gospodarki rolnej. Zakładane są nowe wsie, a także miasta. Stąd, mimo istnienia silnej zależności chłopów od panów i możnowładców, były to czasy, w których nastąpiła pewna poprawa w społecznym i ekonomicznym położeniu klasy chłopskiej. Wówczas jeszcze samowola szlachecka i samosądy na chłopach nie dręczyły ich tak, jak to miało być miejsce w okresie późniejszym.

W tym czasie nastąpiła stabilizacja w położeniu społecznym kobiety wiejskiej. Ugruntowała się jej pozycja w rodzinie, jako kierownika ogniska domowego, oraz w gospodarstwie rolnym jako pierwszego pomocnika w pracach polowych i kierownika hodowli zwierząt. Jej działalność ograniczała się do własnego domu, a kontakty obejmowały jedynie najbliższe sąsiedztwo.

Początek wieku XV-go zaczyna jednak znamionować niekorzystne zmiany w społecznym i ekonomicznym położeniu chłopów. Zaczy-

na się przechodzenie gospodarki chłopskiej w nową jej formę - w gospodarke folwarczną, opartą na niezwykle ciężkiej pracy chłopów pańszczyźnianego i jego "przywiązaniu do ziemi". Gospodarstwo chłopskie /kmiece/ przekształca się w dworsko-folwarczne, a czynszownicy w poddanych swego pana. Okres pańszczyźniany ugruntowuje się w Polsce na trwałe od połowy XV w. i trwa do połowy XIX wieku. Towarzyszy mu z jednej strony zjawisko powstawania silnych ekonomicznie folwarków i poprawy ekonomicznej sytuacji szlachty, z drugiej podupadania gospodarstw chłopskich i pogarszania się doli chłopów. Znajduje to swój wyraz w postaci wysiedlania chłopów z ziemi, bądź dla włączenia jej do folwarku, bądź dla osadzenia na niej innego osadnika /tzw. rugi chłopskie/, a także w ucieczkach chłopów do miast. Powstaje kryzysowe zjawisko "pustek na wsi", pogłębiane dodatkowo poprzez szerzące się w późnym średniowieczu epidemie dziesiątkujące ludność, głównie wiejską¹⁸.

Należy odnotować, że sytuacja na polskiej wsi zaczyna kształtować się nieco odmiennie niż w krajach Europy Zachodniej. W Polsce i innych krajach Europy Środkowej i Wschodniej, bardziej niż w krajach Europy Zachodniej narasta ekonomiczny wyzysk chłopów. Można więc stwierdzić, że głównie jego kosztem poprawia się sytuacja szlachty i wzrasta jej potęga, rozwija się handel Polski z całym światem, stabilizuje się sytuacja polityczna. "Pod koniec XIV i na początku XV wieku - stwierdza D. Wawrzykowska-Wierciochowa - mamy do czynienia z paradoksalnym zjawiskiem historycznym. W miarę polepszania się sytuacji gospodarczej szlachty i całego państwa polskiego, pogarsza się dola chłopów, przybiera na sile wyzysk i uciężnienie /.../. Okres największego rozwoju kultury polskiej w XV-XVI w. - to początek najsmutniejszej doli chłopów¹⁹.

Pogarszanie się sytuacji społecznej i ekonomicznej całej klasy chłopskiej wpłynęło niekorzystnie na sytuację kobiety wiejskiej. W związku z koniecznością odrabiania pańszczyzny wzrasta jej obciążenie pracą poza własną rodziną i gospodarstwem domowym. Kobiety wiejskie muszą wykonywać, tak jak dotychczas wszystkie obowiązki we własnym gospodarstwie, a ponadto szereg uciążliwych prac na rzecz dworu. Zatrudniano je między innymi do gromadzenia i przetwarzania zapasów żywności dla dworu. L. Charaniewiczowa pisze na ten temat następująco:

"Uciążliwe były w dawnych czasach aprowizacyjne zadania kobiety. Polegały na gromadzeniu żywności, obejmowały jej przetwórstwo, wymagały racjonalnego zużytkowania plonów myśliwskich i rybołówstwa./.../ Pod jej okiem dymiły wędzarnie /.../ z form wy-ciskano świece, suszono zioła, solono sadła i słoniny, palono wódkę i przyprawiano ją korzeniami, warzono piwa i sycono miody, do piwnic, spiżarni i lamusów składano zapasy"²⁰. Kobieta wiejska, żona lub córka pańszczyźnianego chłopca pełniła więc różne role społeczne: gospodyni we własnym domu i pracownika gospodarstwa rolnego, a także rolę dworskiej służebnicy i folwarcznej dziewczki. Panom w dniu zaślubin ich poddanych przysługowało "prawo pierwszej nocy"²¹, na porządku dziennym były wypadki uwodzenia dziewcząt wiejskich przez młodych i starszych szlachciców.

Dziewczęta wiejskie wydawano za mąż bardzo wcześnie i najczęściej wbrew ich woli. Rodziny chłopskie były wówczas bardzo liczne, mimo że wiele dzieci umierało przy porodach, a także z głodu, wyniszczenia i chorób. Przy porodach umierało także dużo samych kobiet²². Opiekę lekarską sobie i całej rodzinie zapewnić musiała kobieta sama, przy pomocy różnych ziół i zabiegów medycyny ludowej. Dla dzieci chłopskich, a w szczególności dla kobiet, nie było szkół, a całokształt wychowania i przyuczenia do pracy przebiegał w rodzinie chłopskiej poprzez uczestnictwo w pracach na gospodarstwie własnym i u pana. Kobiety uczyły się też wielu czynności gospodarskich przez obserwację i uczestnictwo w pracach na pańskim folwarku. Kobieta wychowywana była od najmłodszych lat w duchu pokory i posłuszeństwa wobec pana, księdza oraz własnego ojca i męża. Ksiądz straszył ją karą niebios i piekłem, pan i mąż w razie jakiegokolwiek oporu czy nieposłuszeństwa bił. Ciężkie położenie kobiet w tym czasie charakteryzuje D. Wawrzykowska - Wierciochowa stwierdzając, że kobieta żyła "/.../ w kieracie niekończącej się obowiązkowej pracy w swej nędznej chacie, pospołu ze zwierzętami i ptactwem domowym i pracowała na pańskim. W domu mógł ją bić, nawet na trzeźwo, ojciec, mąż, brat, gdy był złego charakteru, a po pijanemu bił nawet wtedy, gdy był dobry. Wszyscy jej mogli rozkazywać, wszystkiego od niej żądać: pan, pleban, rządca, ekonom, karczmarz, ojciec i mąż"²³.

Kobieta wiejska, wychowywana w duchu ślepego posłuszeństwa i pokory, cierpiała w milczeniu i rzadko się buntowała. Jednakże w chwilach najcięższych, nie mogąc znaleźć znikąd pomocy i wsparcia, szukała jej czasami u różnych nieznanym sił nadprzyrodzonych, np. u "złego", któremu obiecywała nawet swą duszę. Tak więc na podłożu nędzy, uciemiężenia i poniżenia ludu, na jego ciemnocie z jednej strony, oraz z jego dążenia do polepszenia swego ciężkiego losu, z mądrości i doświadczenia kobiecego, z lepszego poznania przyrody /np. właściwości leczniczych ziół/ wyrosło najbardziej ciemne zjawisko epoki feudalizmu - "czarownictwo". Czołową rolę w ponurej akcji walki z "czarownictwem" odegrał kościół, który już w 1484 roku za panowania papieża Innocentego VII wydał słynną bullę o jego zwalczaniu. Rozpoczęło to okres kilkunastowiecznej, bezprzykładnej tragedii kobiet, gdyż bardzo rzadko o czary posądzano mężczyznę.

W ciągu czterech wieków /XV - XVIII/ przy zastosowaniu najbardziej wymyślnych i okrutnych tortur spalono lub utopiono tysiące kobiet, w tym głównie kobiet wiejskich.

Przykładów "sądów nad czarownicami" i ich egzekucji w całej Europie, a także w Polsce, można znaleźć w historii bardzo wiele.

Szeroko rozpowszechniona akcja walki z "czarownicami" wpłynęła niewątpliwie na dalsze pogorszenie sytuacji kobiet wiejskich, na obniżenie ich społecznego autorytetu również w społecznościach wioskowych. Kobieta wiejska przez cztery wieki żyła w nieustannym niepokoju, gdyż w każdej chwili mogła być posądzona o "czary", poddawana straszliwym próbom, spalona na stosie. Na nią można było rzucić odpowiedzialność za klęski, nieurodzaje i własne niedbalstwo dziedziców i rządców, powodujące niepowodzenia gospodarcze. Dopiero wypadek spalenia z polecenia dziedzica ze wsi Dobruchowo /ziemia wileńska/ 14 kobiet wiejskich, które "zadały" chorobę jego żonie, spowodował szerszą, społeczną reakcję. Doprowadziła ona w efekcie do uchwalenia przez Sejm w 1776 roku zakazu używania tortur we wszelkich śledztwach oraz zniosła karę śmierci za czary. Choć długo jeszcze kobiety wiejskie były pod różnymi pozorami prześladowane, to jednak nie było można już odbierać im beskarnie życia.

Położenie chłopów uległo dalszemu pogorszeniu w XVII i XVIII wieku, w wyniku częstych wojen, z czego wynikały jego dodatkowe obciążenia. Ucisk i wyzysk chłopów przybierał tym bardziej ostre formy, że okres "złotej wolności szlacheckiej" i "liberum veto" charakteryzuje się daleko idącym rozkładem moralnym, zanikiem dawnego poczucia obowiązków obywatelskich wśród większości szlachty i magnaterii. Rzeczpospolita szlachecka rozdarła wewnętrznymi waśniami i wojnami z wrogami wewnętrznymi chyliła się nieuchronnie ku upadkowi. Zubożona wskutek waśni i wojen szlachta nakładała na chłopów coraz to nowe obowiązki, wyciskała z niego wszystkie możliwe rezerwy sił i środków, a czasami sprzedawała samego chłopów bądź całą jego rodzinę. W wypadku nieposłuszeństwa lub ucieczki był on z całą rodziną karany, przy zastosowaniu najokrutniejszych metod. Chłopi padają też ofiarą waśni pomiędzy skłóconą szlachtą i magnatami. Historycy, a także literatura piękna nie rzadko odnotowują przypadki najazdów na wsie należące do opo-
nenta, niszczenia i palenia chłopskich chałup, bicia chłopów itp.²⁴ Nie poprawiły doli chłopskiej wystąpienia i apele postępowej części inteligencji polskiej doby Oświecenia, jak chociażby Stanisława Staszica. Nie zmieniły jej też postępowe uchwały Sejmu Wielkiego i powołanej przez niego Komisji Edukacji Narodowej. Jej postanowienia o rozwoju oświaty ludowej, dotyczące kształcenia zarówno chłopów jak i dziewcząt, musiały czekać na pełną realizację następne 150 lat. Zmiany położenia chłopów mogły dokonać tylko gruntowne reformy społeczne i ekonomiczne, których Polska szlachecka nie była w stanie przeprowadzić.

Nie uległa też bardziej zasadniczej zmianie sytuacja kobiet wiejskich. W dalszym ciągu harowały one od świtu do nocy na własnym i pańskim polu, w swej chacie i we dworze. Tym bardziej musi budzić szacunek i uznanie dla kobiet wiejskich fakt, że mimo tak rozlicznych obowiązków i poniżenia, były one głównym twórcą bogatej ludowej kultury - pieśni, podań i obrzędów, haftów, malowanek i strojów. Wartości te były także przez kobietę pielęgnowane, wzbogacane i przekazywane młodym pokoleniom w procesie wychowania w rodzinie i poprzez uczestnictwo w życiu społeczności wioskowych.

3. W okresie kapitalizmu

Później niż w innych częściach Europy, w szczególności Zachodniej, rozpoczyna się na wsi polskiej okres przechodzenia od gospodarki typu feudalnego do gospodarki kapitalistycznej. Proces ten - według oceny J. Burszty - przypada na wsi polskiej od połowy XVIII do połowy XIX wieku²⁵. Przypada on więc na czasy zaborów. Stąd tempo zachodzących przemian w różnych częściach kraju jest niejednakowe. W sensie formalnym okres feudalizmu na wsi polskiej kończy się wraz z uwłaszczeniem chłopów: w zaborze pruskim w 1823 roku, w Galicji 1848 roku, a najpóźniej w Królestwie Polskim, gdzie uwłaszczenie, między innymi w wyniku buntów chłopskich i Powstania Styczniowego, nastąpiło w 1864 roku.

Akty uwłaszczenia chłopów kończą wielowiekowy okres ich poddaństwa i przywiązania chłopca do ziemi. Okres ten zapoczątkowany został już w 1807 roku, kiedy konstytucja Księstwa Warszawskiego znosi chłopską niewolę, głosząc ideę równości wszystkich obywateli wobec prawa. W związku z uwłaszczeniem poprawiają się warunki życia chłopów szczególnie tych, którzy posiadali średnie i duże gospodarstwa rolne. Natomiast chłopci małorolni i proletariat wiejski zaczyna szukać poprawy bytu w pracy poza wsią, najczęściej w rozwijającym się przemyśle w miastach i na emigracji.

Tradycyjna wieś²⁶ i gospodarka rolna, ukształtowana przez wiele pokoleń chłopów w epoce przedindustrialnej, w wyniku oddziaływania dawnych układów i sił społecznych /głównie poddaństwa i pańszczyzny/, zaczyna się powoli zmieniać, w wyniku przenikania wpływów kapitalizmu, początkowo głównie w sferze ekonomiczno-gospodarczej. Rolnictwo zaczyna przechodzić z systemu uprawy trójpolowej na bardziej nowoczesny i wydajny system płodozmianowy. Gospodarstwa rolne w miejsce dotychczasowej jednostronności, polegającej głównie na produkcji zbóż, rozwijają szerzej hodowlę, produkują towary konsumpcyjne i surowce nie tylko na własne potrzeby, ale także w większym stopniu na użytek rynku miejskiego i przemysłu. Zmianie ulegają też rolnicze narzędzia pracy: w miejsce dotychczasowych drewnianych i drewniano-żelaznych, przemysł zaczyna produkować narzędzia i maszyny żelazne, coraz bardziej ulepszone, wpływające na intensyfi-

kację produkcji rolnej oraz zmianę dotychczasowej prymitywnej agrotechniki.

Procesowi temu towarzyszą zmiany w strukturze społecznej wsi. Dawne dwory przekształcają się w kapitalistyczne majątki ziemskie, o strukturze społecznej zbliżonej do kapitalistycznego przedsiębiorstwa przemysłowego, a ich właściciele - w kapitalistycznych przedsiębiorców²⁷. Zaczyna zmieniać się również i przekształcać gospodarstwo chłopskie oraz rodzina wiejska.

Gospodarstwa chłopskie stopniowo wchodzą w system gospodarki towarowo-pieniężnej. Lepsze i bardziej konkurencyjne towary przemysłowe wypierają ze wsi wytwory lokalnego rzemiosła oraz wytwory własne gospodarstw chłopskich, odbierając w ten sposób poszczególnym gospodarstwom i rodzinom oraz całym społecznościom wioskowym cechy samowystarczalności. Wieś i poszczególni chłopci zmuszeni są do nabywania różnych wyrobów przemysłu. Jednak by móc kupować, muszą z kolei zdobywać w tym celu pieniądze. Powoduje to zmianę profilu gospodarstwa chłopskiego, które z naturalnego i samowystarczalnego zaczyna przekształcać się w gospodarstwo towarowe /urynkowione/, produkujące towary dla miasta i surowce dla przemysłu²⁸. Gospodarstwo chłopskie staje się więc stopniowo przedsiębiorstwem, w którym produkuje się mniej lub bardziej wyspecjalizowane towary, ale które nadal zachowuje funkcję rozszerzonego gospodarstwa domowego, produkującego na użytek rodziny podstawowe środki utrzymania. Z tego względu gospodarstwo chłopskie nie podlega w takim stopniu zmianom ekonomicznym, jakie niesie rozwijający się kapitalizm. Jego przekształcenie się w przedsiębiorstwo typu kapitalistycznego jest procesem bardzo powolnym. "W związku rodziny z gospodarstwem tkwi w dużej mierze opór chłopskiego rolnictwa wobec działania czynników ekonomicznych, określających zmiany w strukturze przedsiębiorstw²⁹".

W ukazanym związku rodziny z gospodarstwem tkwi więc konserwatyzm wsi i mała jej podatność na wprowadzenie jakichkolwiek innowacji, zarówno w sferze produkcyjnej, ekonomicznej jak i społecznej.

Pod wpływem kulturotwórczego wpływu miasta, rodzina chłopska, która we wsi tradycyjnej charakteryzowała się bardzo niskim poziomem potrzeb, zaczyna je wyraźnie zwiększać, wsku-

tek czego nie mogą one być zaspokojone w ramach własnego gospodarstwa. "W miarę jak podnosi się poziom potrzeb i rozszerza ich zakres, rodzina chłopska, aby je zaspokoić, musi - porzucając dotychczasową samowystarczalność - wchodzić coraz bardziej w społeczny podział pracy. Musi - w zamian za wyprodukowane poza obrębem swego gospodarstwa dobra - coś wymieniać, coś sprzedawać"³⁰. Mieszkańcy wsi zaczynają powoli wychodzić z zamkniętego dotychczas kręgu spraw własnej wioski, rozszerzają różnorodne kontakty pozalokalne, głównie poprzez odpływ części mieszkańców wsi do pracy w przemyśle i emigrację zarobkową za granicę.

Następują też istotne zmiany w samej wsi. Charakteryzując je J. Turowski stwierdza, że nastąpiło "...uniezależnienie się gospodarstw we wsi od siebie i całej wsi, wkraczanie odpłatności w stosunki pracy i wymiany w obrębie wsi, zaniechanie różnych zwyczajów obdarowywania się, świadczeń sąsiedzkich nie przeliczanych na pieniądze, utrwalenie się nowych zasad gospodarowania, kalkulacji, rozliczania i racjonalizacji, które rozsadzają dotychczasowy system wartościowania, kryteria ocen i wzory obyczajowe we wsi starej, nastawionej dotychczas na to tylko, co jest potrzebne, aby ludność mogła wyżyć, ubrać się i utrzymać"³¹.

Okres dwudziestolecia międzywojennego w Polsce /1918-1939/ to dalsze ścieranie się elementów tradycji z próbami reorganizacji wsi, wynikającymi z umacniania się kapitalistycznych stosunków społecznych w naszym kraju. Procesy zmian ciągle jeszcze skutecznie hamowane były przez żywotne na wsi wzory dawnego życia i gospodarowania.

Przeobrażenia, jakie zachodziły w sferze produkcyjnej, ekonomicznej i społecznej na wsi polskiej pod wpływem kapitalizmu, nie zmieniły jednak dotychczasowego ciężkiego położenia i pozycji kobiet wiejskich. Kapitalizm nie przyniósł więc wyzwolenia kobiety wiejskiej z ciężkiego jarzma obowiązków w gospodarstwie rolnym, domowym i rodzinie. Kobieta wiejska w dalszym ciągu odpowiedzialna była przede wszystkim za prowadzenie gospodarstwa domowego /przyrządzanie posiłków dla rodziny oraz karmy dla inwentarza i drobiu, sprzątanie izby, pranie, tkanie i szycie/, a w gospodarstwie rolnym za hodowlę³². Ważnym obo-

wiązkiem kobiet było także wychowywanie dzieci. Kobieta musiała je pielęgnować, leczyć, wdrażać do pracy i obowiązków, uczyć rozumieć otaczający świat, przyswajać normy i oceny postępowania własnego i innych ludzi. Opieka kobiet nad córkami trwała aż do ich samąpójścia. Natomiast chłopcy w miarę dorastania przechodzili pod opiekę ojca, przygotowując się do roli "gospodarza" i "głowy rodziny".

Kobiety brały również udział w większości prac polowych, wykonując je samodzielnie /np. pielęgnacja upraw, pielienie/ oraz pomagając w nich mężowi /np. w trakcie wykopków/. Nie tolerowano jedynie kobiet przy pracy niektórymi narzędziami, które tradycyjnie uważano za męskie /np. kosa, cepy i piła/. Jeszcze bardziej surowo obyczaje chłopskie zabraniały pracy mężczyzny w gospodarstwie domowym i przy innych pracach uważanych za "babskie". "Przy takim podziale zajęć pracy dla kobiet zawsze było pod dostatkiem, ich dzień pracy - latem czy zimą - zawsze był w rodzinie najdłuższy, a wypoczynek najkrótszy"³³.

W dziejach klasy chłopskiej w okresie feudalizmu i kapitalizmu, kobieta odgrywała zawsze drugorzędną rolę w porównaniu z mężczyzną. Była zawsze podporządkowana potrzebom domowego ogniska, gospodarstwa oraz pozyskiwania dobrej opinii w społeczności lokalnej. Tego utrwalonego tradycją porządku rzeczy nie było w stanie zmienić ani kapitalistyczne ustawodawstwo, przysznające stopniowo kobiecie równe z mężczyzną prawa i obowiązki wobec państwa, ani organizujący się ruch społeczny kobiet, w tym również kobiet wiejskich³⁴.

4. W warunkach Polski Ludowej

Rewolucyjne zmiany, jakie zaszły w naszym kraju po wyzwoleniu w latach 1944/45 w sposób istotny wpłynęły na dalszy proces przemian zachodzących na wsi. Objęły one również gospodarstwo i rodzinę chłopską, zapoczątkowały także proces wzrostu pozycji społecznej kobiety wiejskiej. Nowy ważny etap w życiu wsi polskiej otwiera dekret PKWN z dnia 6 IX 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej, w wyniku której konsekwentnie zlikwidowano obszarnicze majątki ziemskie, a ziemię przekazano w użytkowanie chłopom, dawniejszym wyrobnikom i robotnikom rolnym. Likwidacja wielkiej własności ziemskiej usunęła ekono-

miczne podłoże istnienia kapitalistów wiejskich, nie zlikwidowała jednak rozwarstwienia wewnątrz pozostałej części społeczności wiejskiej. Zmiany zachodzące w układzie klasowym wsi w latach następnych poszły przede wszystkim w kierunku jej "ześrodkowania" /zwiększenia stanu posiadania chłopów małorolnych i zmniejszenia gospodarstw dużych/³⁵. Tak więc jak to ocenił D. Gałaj w trakcie dyskusji zorganizowanej przez redakcję "Wsi Współczesnej" z okazji dwudziestopięciolecia Polski Ludowej - na wsi polskiej zaszły takie zmiany w stosunkach klasowych, że "... klasyczny w kapitalizmie typ grup klasowych tworzących warstwę chłopską /biedak - średniak - kułak/ przestał istnieć głównie ze względu na to, że małorolni chłopcy mogą uzyskać pracę stałą poza rolnictwem, uniezależniając się od wyzysku ze strony właścicieli gospodarstw potrzebujących najemnej siły roboczej³⁶.

Istotną, ważną zmianą na wsi w okresie Polski Ludowej jest znaczne zróżnicowanie zawodowe ludności wiejskiej. Wieś przestała już być miejscem życia i pracy samych rolników. Struktura zawodowa ludności z jednorodnej, przekształca się w zróżnicowaną.

Ludność wiejską wg zatrudnienia można podzielić na:

- 1/ utrzymującą się z pracy na własnych gospodarstwach rolnych /rolników/;
- 2/ ludność dwuzawodową, tj. utrzymującą się częściowo z pracy na własnym gospodarstwie rolnym a ponadto zarobkującą poza nim /dominuje tu grupa chłopów - robotników/³⁷;
- 3/ utrzymującą się wyłącznie z pracy poza indywidualnym gospodarstwem rolnym /pracownicy PGR, członkowie spółdzielni produkcyjnych oraz pracownicy innych działów gospodarki narodowej, w tym szereg tzw. "nowych zawodów" na wsi/.

W sferze społecznej obserwuje się także srywanie z tradycją dawnej zasiedziałości rodzin w rodzinnej wsi. Wynika to przede wszystkim z przesiedlania się rodzin chłopskich na nowe gospodarstwa na Ziemiach Zachodnich i Północnych oraz do miasta. Tak więc likwidacja obszarowej własności ziemskiej, masowy odpływ ludności wiejskiej na Ziemię Zachodnią i Północną oraz trwający do dziś proces odpływu ludności ze wsi do miast, w wyniku szybkiego procesu industrializacji - to główne czynniki przemian wsi w okresie Polski Ludowej.

Sytuacja kobiet wiejskich w warunkach Polski Ludowej w dalszym ciągu jest uzależniona od przeobrażeń zachodzących w gospodarstwie rolnym, rodzinie chłopskiej i wiejskich społecznościach lokalnych.

Gospodarstwa rolne przeobrażały się głównie w wyniku rozwoju gospodarki towarowej i włączenia indywidualnego rolnictwa w system socjalistycznej gospodarki planowej, /poprzez system kontraktacji, kredytowania itp./. Wytworzył się agregat chłopsko-socjalistycznego rolnictwa, który dość elastycznie poddaje się wymogom gospodarki planowej. Gospodarstwo rolne coraz bardziej zatracza cechy samowystarczalności, a szereg wykonywanych dawniej przez nie prac i czynności przejmują wyspecjalizowane organizacje i instytucje społeczne i państwowe /handlowe, usługowe, kredytowe, przetwórcze i inne/. Dotyczy to przede wszystkim takich czynności jak wyrób i naprawa maszyn i narzędzi rolniczych, budownictwo wiejskie, wykonywanie wielu prac i usług rolniczych /orka, sprzęt zbóż i innych roślin, zabiegi pielęgnacyjne roślin i inne usługi agrotechniczne/. Prace te wykonywał dawniej głównie mężczyzna, stąd w nowej sytuacji został on w znacznym stopniu odciążony od tradycyjnych zajęć gospodarskich. Pewne zmiany zaszły również w sferze produkcyjnej, pozostającej tradycyjnie domeną kobiet wiejskich. Dotyczą one w szczególności przejęcia przez specjalistyczne instytucje prac z zakresu przygotowania podstawowych produktów żywnościowych dla rodziny /np. wypiek chleba/ oraz w pewnym stopniu przygotowania karmy dla zwierząt gospodarskich /np. mieszanki paszowe dla drobiu, świń czy cieląt/.

Zakres przejętych czynności z zakresu hodowli czy gospodarstwa domowego jest jednak znacznie mniejszy, niż prac polowych. Zarysowuje się więc wyraźnie proces zmian tradycyjnego, rodzinnego modelu wytwórczości, w kierunku formowania się modelu bardziej wyspecjalizowanej pracy zawodowej. Proces ten który można określić mianem procesu profesjonalizacji, polega na coraz pełniejszym włączeniu pracy rolnika w system społecznego podziału pracy i wyodrębnieniu się zespołu czynności, typowych dla pracy w gospodarstwie rolnym. Procesowi temu towarzyszy zazwyczaj intensyfikacja produkcji, wzrost towarowości oraz specjalizacja gospodarstw rolnych. Współuczestnikiem

i współpartnerem rolnika w organizacji procesów produkcyjnych w gospodarstwie jest w coraz większym stopniu wspomniany system przedsiębiorstw obsługujących rolnictwo, współdziałają — cych z rolnikiem na zasadzie obustronnych lub wielostronnych umów kontraktacyjnych, handlowych czy kredytowych. Swoisty "transfer funkcji" czyli przeniesienie prac i czynności wykonywanych dawniej w gospodarstwie na wyspecjalizowane instytucje i organizacje, powoduje szereg konsekwencji również dla funkcjonowania rodziny wiejskiej.

Rodzina wiejska przestaje zamykać się wyłącznie wokół spraw dotyczących własnego gospodarstwa. Członkowie rodziny nie stanowią już wyłącznie siły roboczej na użytek gospodarstwa rolnego, w którym pracuje z reguły tylko część członków rodziny, najczęściej właściciel z żoną i potencjalny kandydat na następcę właściciela gospodarstwa /dzieci/. Inni członkowie rodziny, głównie pozostałe dzieci /rodzina przestaje być stopniowo "rodziną dużą" - wielopokoleniową i przekształca się w "rodzinę małą" - dwupokoleniową/ pracują w gospodarstwie tylko dorywczo /w okresie nauki szkolnej i zdobywania pozarolniczych kwalifikacji zawodowych/ lub okresowo, do czasu założenia własnej rodziny i zdobycia samodzielności zawodowej.

Ulega przeobrażeniom prokreacyjna funkcja rodziny /zmniejsza się liczba dzieci w rodzinach chłopskich/. Jest to zjawisko pochodne w stosunku do ogólnych przeobrażeń w kulturze i obyczajowości wsi, w tym między innymi także jej religijności.

Konsekwencją wyjścia rodziny chłopskiej z kręgu spraw gospodarstwa jest wzrastająca ruchliwość społeczna i przestrzenna ludności wiejskiej. Traci swą aktualność istnienie grup krewniaczo-sąsiedzkich, a "wieś przestaje być grupą swoich krewniaków"³⁸.

W okresie Polski Ludowej obserwuje się gwałtowny proces wypierania elementów kultury tradycyjnej z kultury chłopskiej.

Dotyczy to w szczególności wsi o dobrej komunikacji, wysokiej kulturze rolnej oraz leżących w pobliżu ośrodków przemysłowych. Kształtuje się wśród rolników - zarówno mężczyzn jak i kobiet - postawa prospektywna, polegająca na załamywaniu się funkcji tradycji przekazywanej ustnie z pokolenia na pokolenie, jako głównej siły kształtującej role społeczne i wzor-

ce życia na wsi. Rodzą się nowe tendencje, np. do podniesienia stopy życiowej, zdobywania wiedzy i awansu społecznego w mieście i na wsi, wyrównywanie różnic w porównaniu z kulturą materialną miast. Kształtuje się nowe oblicze kulturalne wsi pod wpływem zdobyczy nauki, techniki, sztuki i socjalistycznej myśli społecznej. Zmienia się stosunek chłopów - mężczyzn i kobiet, a przede wszystkim młodego pokolenia do ziemi, która przestaje być dla rodzin chłopskich jedyną i najwyższą wartością.

Rozpoczyna się proces integrowania ludności wiejskiej z innymi klasami i warstwami społecznymi oraz wychodzenia reprezentantów wsi szerokim frontem w życie ogólnospołeczne i polityczne kraju. Pogłębia się wyraźnie proces unaradawiania klasy chłopskiej. Szczególnie wyraźnie uzewnętrznia się on w udziale chłopów w walce z hitlerowskim okupantem o niepodległość narodową i w przemianach społeczno-ustrojowych. Następuje radykalizacja poglądów chłopów, głównie przedstawicieli dawnej biedoty i proletariatu rolnego i wiejskiego. Chłopi zaczynają coraz bardziej myśleć nie tylko kategoriami gospodarstwa, rodziny czy wsi - lecz także kategoriami narodu.

Wszystkie wymienione procesy obejmują również kobiety wiejskie. Wyraźnie zaznacza się zwiększenie aktywności kobiet w życiu społeczności lokalnych i pozalokalnych, przejawiające się w dynamicznym rozwoju na wsi zorganizowanego ruchu społecznego kobiet /rozwój Kół Gospodyń Wiejskich, Ligi Kobiet/ oraz zwiększającego się udziału kobiet w działalności wiejskich organizacji politycznych, społecznych i zawodowych. Dotyczy to głównie udziału kobiet w ruchu młodzieżowym, w pracach spółdzielczości wiejskiej oraz kółek rolniczych. Coraz więcej kobiet zostaje radnymi rad narodowych różnych szczebli oraz uczestniczy w różnych formach działalności samorządowej. Ważnym czynnikiem w kształtowaniu nowej osobowości kobiet wiejskich jest wyraźny wzrost ich wykształcenia. Likwidacja analfabetyzmu na wsi, który w Polsce kapitalistycznej najbardziej rozpowszechniony był wśród wiejskich kobiet, upowszechnienie w skali społecznej wykształcenia podstawowego a także podejmowanie przez kobiety pozostające na wsi w coraz większym stopniu kształcenia i dokształcania ponadpodstawowego /głównie poprzez zawodo-

we szkoły, kursy rolnicze i kursy z zakresu gospodarstwa domowego/ spowodowały włączenie się kobiet w życie ogólnospołeczne. Zdobyte wykształcenie /a przede wszystkim zdobycie umiejętności czytania i pisania/, pozwoliło kobietom nawiązać więź z kulturą narodową oraz spowodowało szerszy ich udział w tworzeniu nowych wartości kultury materialnej i duchowej narodu. Świadczy o tym nie tylko bujny rozwój kultury ludowej, który w głównej mierze jest udziałem kobiet wiejskich, ale także udział kobiet w nowych dziedzinach twórczości, takich jak pamiętnikarstwo i inne rodzaje twórczości literackiej /korespondencje i listy do redakcji gazet i czasopism, czy twórczość poeticka/, muzycznej /tworzenie nowych tańców i pieśni/ oraz plastycznej /pamiętnikarstwo, rzeźba, wycinanki itp./. Szczególnie duży jest udział kobiet w twórczości pamiętnikarskiej³⁹. Został on nieśmiało zapoczątkowany udziałem kobiet w pamiętnikarstwie dotyczącym wychodźstwa chłopów do różnych krajów Europy i Ameryki /"The Polish Peasant in Europe and America"/ oraz udziałem w konkursie na pamiętniki młodzieży wiejskiej w okresie międzywojennym /"Młode pokolenie chłopów"/. Niezwykle bujnie nurt ten rozwinięty został w warunkach Polski Ludowej, szczególnie w konkursie na pamiętniki młodzieży /"Młode pokolenie wsi Polski Ludowej"/ i kobiet⁴⁰.

Bardzo duże zmiany zaszły w dziedzinie wychowania dzieci w rodzinach chłopskich, która stanowi przede wszystkim domenę kobiet. Proces wychowania nie jest już, jak dawniej podporządkowany wyłącznie potrzebom gospodarstwa i prawom przyrody, od których zależał efekt pracy rolnika. Kiedy przed młodzieżą wiejską otworzyły się szeroko możliwości zdobycia zawodów pozarolniczych, celem procesu wychowania w rodzinie wiejskiej przestało być wyłącznie przygotowanie młodych do pełnienia roli "gospodarza" lub "gospodyni" poprzez wdrażanie ich do pracy w gospodarstwie rolnym i domowym. Został znacznie złagodzony ostry dawniej rygor pracy fizycznej, na rzecz zaangażowania dzieci i młodzieży w naukę - zarówno w szkole jak i w domu. Prawem dzieci i młodzieży wiejskiej, zarówno chłopców jak i dziewcząt, staje się oprócz pracy także nauka, zabawa i rozrywka. Dążeniem młodego pokolenia do nowoczesnego stylu życia przeciwstawiają się dawne wzorce życia i pracy na wsi oraz ekonomiczne możliwości, szczególnie wielu słabszych gospodarstw rolnych.

Rodzi to szereg sytuacji konfliktowych. Są one jednak wyrazem zmian, jakie zaszły w społecznej rzeczywistości wsi. Mimo oporów, dotychczasowe formy życia i pracy muszą jednak dostosować się do wymogów współczesności, do nowych potrzeb, reprezentowanych najpełniej przez młode pokolenie wsi.

Dość zasadniczym zmianom uległa rola kobiet w wykonywaniu przez rodzinę wiejską jej funkcji integracyjno-ekspresyjnej. Kobieta wiejska spełnia ważną rolę w zachowaniu więzi uczuciowej pomiędzy członkami rodziny oraz integracji i ekspresji cech ich osobowości. Na modernizację integracyjno-ekspresyjnej funkcji rodziny korzystnie wpływa upowszechnianie się wzoru "małżeństwa z miłości", jako decydującego warunku zawierania małżeństw, podnoszenie na wyższy poziom kultury życia uczuciowego pomiędzy małżonkami i rodzicami a dziećmi, zmniejszenie się liczby dzieci w rodzinie i przekształcenie się jej w rodzinę "małą", a także przełamywanie w życiu rodzinnym bezwzględnej dominacji instrumentalnych funkcji ekonomiczno-produkcyjnych nad kulturalno-wychowawczymi.

Zasygnalizowane powyżej kierunki przemian społecznej roli kobiet wiejskich na tle przemian samej wsi w Polsce Ludowej, ich tempo i stan zaawansowania, są jednak nadal skutecznie ograniczone przez konserwatyzm wsi tkwiący w utrzymywaniu się drobnotowarowego indywidualnego rolnictwa, wraz z wynikającymi stąd ujemnymi konsekwencjami natury społecznej i ekonomicznej. Dlatego m.in. nie przezwyciężono jeszcze całkowicie tradycyjnego podziału ról społecznych w rodzinie wiejskiej, w której ciągle jeszcze mężczyzna zajmuje pozycję "głowy rodziny". Ewolucja rodziny wiejskiej od autorytatywno-patriarchalnej do demokratyczno-równościowej, związana z osłabieniem autorytetu ojca i podniesieniem pozycji kobiety, nie jest we wszystkich rodzinach wiejskich, szczególnie rodzinach chłopskich, bynajmniej zakończona. Ciągle działa także tradycyjny schemat myślenia, przypisujący kobietę do kuchni, dzieci i obejścia gospodarskiego. Powoduje to obciążenie kobiety zbyt wieloma obowiązkami. Nie ma ona czasu wolnego na wypoczynek i rozrywkę, podnoszenie kwalifikacji zawodowych oraz wszechstronny rozwój osobowości.

Z dużymi oporami przełamuje się dotychczasowy rygorystyczny podział zadań i obowiązków w chłopskim gospodarstwie

rolnym, któremu towarzyszy często niższe społeczne uznanie dla pracy zawodowej kobiet.

Proces dochodzenia kobiet wiejskich do pozycji pełnego zrównania praw i obowiązków, do pozycji równorzędnego partnera w rodzinie, gospodarstwie i społeczności lokalnej, może i powinien być przyspieszany przez upowszechnianie na wsi społecznych form gospodarowania, lepsze techniczne wyposażenie gospodarstw rolnych i domowych, zmiany w organizacji, technice i technologii produkcji rolnej oraz przez świadomą działalność zorganizowanych sił społecznych wsi. Są to jednak sprawy, wymagające osobnych, szczegółowych badań socjologicznych i ekonomicznych, których podjęcie przyczyniłoby się niewątpliwie do lepszego poznania społecznej rzeczywistości wsi, a przez to do przyspieszenia procesów przemian społecznej roli kobiet wiejskich.

PRZYPISY

1. Najbardziej obszerną i reprezentatywną pracą z tego zakresu jest książka D.Wawrzykowskiej-Wierciochowej: Z dziejów kobiety wiejskiej. Warszawa 1961. Jest to praca monograficzna, charakteryzująca zorganizowany ruch społeczny kobiet wiejskich, będąca także kontynuacją dorobku naukowego z zakresu dziejów kultury i obyczajowości wsi polskiej, ukazująca również udział kobiet wiejskich w walce o postęp społeczny.
2. B.Tryfan: Pozycja społeczna kobiety wiejskiej. Studium badawcze na przykładzie rejonu płockiego. Warszawa, 1968.
3. Mężczyźni, właściciele gospodarstw rolnych ze wsi zlokalizowanych w pobliżu Płocka, gdzie przeprowadzono badania, dojeżdżali w dużej części do pracy w płockiej Petrochemii. Byli oni więc zarówno pracownikami wielkiego przemysłu jak również rolnikami prowadzącymi wspólnie z rodziną indywidualne gospodarstwa rolne.
4. D.Gaźaj: Kobieta w rodzinie chłopskiej. "Wiś Współczesna", 1965, nr 6.
5. F.Jakubczak: Przemiany społecznej roli kobiet wiejskich w Polsce Ludowej, Warszawa 1964, /Praca doktorska, maszynopis znajduje się w Bibliotece SGPiS/.
6. S.Śliwińska: Próba analizy warunków życia i pracy kobiet - gospodyń wiejskich w Polsce. Warszawa, 1960 /Praca doktorska, maszynopis znajduje się w Bibliotece AR w Warszawie/.
7. K.Tymieniecki: Historia chłopów polskich. Warszawa 1965, t.I, s. 8.
8. S.Szanter: Socjologia kobiety. Warszawa 1948, s. 23.
9. Por. np.: O.Weininger: Sex and Charakter. Londyn 1906. Autor wprawdzie zgadza się na formalne zrównanie kobiet z mężczyznami, ale w związku z ich wrodzoną niższością uważa, że nigdy nie mogą one dorównać pod względem moralnym i intelektualnym rodzajowi męskiemu. Również Z.Freud /"The psychology of

- Women, Londyn 1933/ uzasadnia istnienie mniejszych zdolności intelektualnych kobiet w porównaniu z mężczyznami.
10. Por. Marks, Engels, Lenin: O wyzwoleniu kobiety i jej roli w walce o socjalizm, Warszawa 1953.
F.Engels: Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa, Warszawa 1949.
W.Lenin: Dzieła wybrane, t.II. Moskwa 1948.
11. L.Krzywicki: Pierwotna szkoła uobywatelniania. W: "Przegląd Socjologiczny" t.VIII, 1946.
- Artykuły i rozprawy 1880-1886, Warszawa 1958.
- Pierwociny więzi społecznej. W: Dzieła t.I, Warszawa 1957.
- Rozwój kultury. W: Świat i Człowiek", Z.III, 1912.
- Z antropologii i etnologii. W: "Przegląd Tygodniowy" nr 14 1886.
- Idea a życie /zbiór artykułów/, Warszawa 1957.
- Ludy. Warszawa 1893.
- Mężczyzna i kobieta w społeczeństwie pierwotnym. W: "Prawda" nr 12, 1893 i nr 38, 1897.
- Psychologia kobiety. W: "Prawda" nr 23, 1897.
- Stanowisko kobiety z punktu widzenia przyrodniczego. W: "Prawda" nr 17, 1896.
- Typy zawodowe w związku z płcią i wiekiem. W: "Przegląd Polski Rozwoju Przemysłu, Handlu i Rolnictwa" nr 7, 1902.
12. K.Tymieniecki: Historia chłopów..., t.I, Op.cit., s. 35.
Por. także W.Hensel: Polska starożytna. Warszawa - Kraków - Gdańsk 1973, s. 38-41. Autor wyraża pogląd, że ludy słowiańskie zajmowały się rolnictwem nawet jeszcze wcześniej. Zwraca on również uwagę, że rola kobiet była dominująca także w okresie tworzenia się grup plemiennych /ibidem, s. 68/.
13. Ibidem, s. 35. Por. również J.Kostrzewski, W.Chmielewski, K.Jażdżewski: Pradzieje Polski. Wyd.II. Wrocław - Warszawa - Kraków 1965, s. 144-190.
14. Por. L.Krzywicki: Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana. t. XXXV, Warszawa 1903, s. 854-872.

15. Ibidem.
16. Najwięcej różnego rodzaju "teorii" o niższości kobiet powstało w okresie feudalizmu i wczesnego kapitalizmu. Między innymi do celów walki z ruchem emancypacyjnym kobiet wykorzystywane były wyniki badań antropologicznych prowadzonych przez Harleok-Flis: *Kobieta i mężczyzna*. Warszawa 1898, /Tłum. z angielskiego/ i W.Popiela: *Kobieta wobec badań nauki współczesnej*. Warszawa 1902. Badania te uzasadniały np. słuszność dyskwalifikacji kobiet przy podejmowaniu pracy w zawodach, tradycyjnie uważanych za "męskie". Por. również O.Weiniger: *Sex and charakter*. Londyn 1906, oraz Z.Freud: *The Psychology of Woman*. Londyn 1933.
17. Na temat poddaństwa pisze szerzej K.Tymieniecki w "Historii chłopów polskich", t.III, s.17-59. Por. również J.Deresiewicz: *Kilka uwag o poddaństwie w związku z transakcjami sprzedaży chłopów*. W: "Kwartalnik Historyczny", t.IX, 1953, nr 3; W.Dworzaczek: *"Dobrowolne" poddaństwo chłopów*. Warszawa 1952; J.Rutkowski: *Poddaństwo włościan w Polsce i niektórych innych krajach Europy*. Poznań 1921; W.Rusiński: *Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie*. Warszawa 1963; J.Topolski: *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII wieku w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*. Warszawa 1956.
18. Por. K.Tymieniecki: *Historia chłopów...*, op.cit., s.60-104.
19. D.Wawrzykowska-Wierciochowa: *Z dziejów kobiety wiejskiej. Szkice historyczne 1961-1945*. Warszawa 1961, s.15-16.
20. Ł.Charewiczowa: *Kobieta w dawnej Polsce*. Lwów 1938, s.70.
21. Prawo to upowszechniało się zwyczajowo przede wszystkim na terenie Europy Zachodniej, w Polsce wykorzystywane dość rzadko.
22. Jak ocenia J.Putek /"Mroki średniowiecza", Warszawa, 1947, s.99/. w czasie porodów umierało więcej kobiet, niż rycerzy na wojnach.
23. D.Wawrzykowska-Wierciochowa: *Z dziejów kobiety...*, op.cit., s.18.

24. Najazdy na wieś i związana z tym samowola szlachecka nie znikła mimo uchwalenia tzw. "Statutów Wiślickich", zabraniających tego rodzaju praktyk i biorących chłopów w obronę prawną.
25. J. Burszta: Od osady słowiańskiej do wsi współczesnej. Wrocław 1958.
26. Według K. Dobrowolskiego i K. Zawistowicz-Adamskiej terminem "Wieś tradycyjna" określa się "... wiejską społeczność lokalną z lat 1860-1880, nie przeoraną jeszcze silnie przez wpływy kapitalizmu przenikającego do rolnictwa". Por. Wytyczne do prac badawczych ośrodka łódzkiego, W: "Studia i materiały do historii kultury wsi polskiej w XIX i XX w.", Wrocław 1958, s.11/.
27. Por. B. Gałęski: Chłopi i zawód rolnika. Studia z socjologii wsi. Warszawa 1963, s.20.
28. Por. L. Krzywicki: Kwestia rolna. Warszawa 1901, s.321-322.
29. B. Gałęski: Chłopi i zawód..., op.cit., s.23.
30. S. Moskal: Uprzemysłowienie a przeobrażenia wsi podhalańskiej. W: "Kultura i Społeczeństwo" 1970, nr 3, s.177.
31. J. Turowski: Od wsi tradycyjnej do wsi współczesnej. /Przemiany wsi jako grupy lokalnej/. W: "Wieś Współczesna" 1966, nr 7, s.69-70.
32. Obyczaj chłopski zakazywał jedynie udziału kobiety w doglądaniu i pracy z końmi. Doglądanie koni należało do obowiązków mężczyzny.
33. D. Gałaj: Kobieta w rodzinie chłopskiej. W: "Wieś Współczesna" 1965, nr 6, s.66.
34. Historię wiejskiego ruchu kobiecego w Polsce w latach 1861-1945 przedstawia B. Wawrzykowska-Wierciochowa w książce "Z dziejów kobiety wiejskiej" /Op.cit./.
35. Wiele interesującego materiału, opartego o szerokie badania, przepro-

wadzone przez Instytut Ekonomiki Rolnej na temat zmian klasowych na wsi przedstawia praca B.Gałęskiego: Chłopi i sąwód..., op.cit., s.29-43 oraz 60-109. Por. też H.Słabek: Dzieje polskiej reformy rolnej 1944-48. Warszawa 1972, s.278-287.

36. D.Gałaj: Przemiany społeczno-kulturalne środowiska wiejskiego w 25-leciu Polski Ludowej. W: "Wieś Współczesna" 1960, nr 7, s.14.
37. Przegląd stanu badań i rozwoju zjawiska dwuzawodowości w Polsce w specjalnym raporcie przedstawia F.Kolbusz i in.: Stan i tendencje rozwoju zjawiska ludności dwuzawodowej w Polsce. W: "Wieś i Rolnictwo" nr 1, 1973, s.35-56.
38. J.Turowski: Od wsi tradycyjnej..., op.cit., s.59.
39. Twórczość pamiętnikarska w Polsce jest niezwykle bogata. W latach międzywojennych, a w szczególności w Polsce Ludowej zorganizowano w Polsce ogółem ponad 300 konkursów na pamiętniki. Bliższą charakterystykę tej twórczości przedstawia F.Jakubczak w pracy pt. Konkursy na pamiętniki w Polsce, 1921-1966. Warszawa 1966.
40. Np. Matki i córki. Warszawa 1971. /Materiały z konkursu "Przyjaciółki" pod nazwą "Dwa pokolenia"/